

Култ светог ђакона Исавра у Драчу*

Дубравка Прерадовић**

Народни музеј у Београду, Одељење за средњи век

UDC 003.07(093)»10/13»
27-36-5(496.536) Isavr, sveti
DOI 10.2298/ZOG1236001P
Оригиналан научни рад

У њексју се на основу њознајих хагиографских, дијло-
мајичких и сфрагистичких извора говори о њосјојању
и значају кулћа светог ђакона Исавра у Драчу. Извори
показују да је њај мученик из времена цара Нумеријана
поштован у Драчу од њочейка XI до краја XIV сјолећа.
Уз светог епископа Асѡија, он је био ѡајрон катедрал-
ног храма Драча, ѡио указује на ѡсебан значај који је
његов кулћ имао у ѡом граду.

Кључне речи: светѡи Исавр, Драч, мѡирополијски ѡеча-
ѡи, светѡи Асѡије

On the basis of well-known hagiographic, diplomatic and
sphragistic sources, this paper reconstructs the presence
and significance of the cult of Saint Isauros in Durres. The
sources show that this saint, martyr from the time of the em-
peror Numerianus, was venerated in Durres from the be-
ginning of the eleventh to the end of the fourteenth century.
Together with Saint Asteios, the Bishop of Durres, he was
the patron of the Cathedral of Durres, which indicates the
special importance of Saint Isauros' cult in this city.

Key words: Saint Isauros, Durres, metropolitan seals, Saint
Asteios

Град Драч — одакле је полазила *Via Egnatia*, што је,
преко Охрида и Солуна, водила до Цариграда, најзначај-
нија лука јужног Јадрана, која је омогућавала везу између
престонице и византијских посела у јужној Италији — био
је административно и црквено средиште провинције Но-
ви Епир, а потом теме Драч, као и главно војно и трго-
вачко упориште царства на западном Балкану.¹ Међутим,
упркос важности коју је Драч имао током читавог средњег
века, под византијском управом и касније, током норман-
ске и венецијанске владавине, знања о светитељима ко-
ји су у том граду поштовани, као и о драчким сакралним
грађевинама, још су скромна. Стога ћемо овом приликом
истражити изворе који се односе на култ светог мученика
Исавра, чије је постојање у Драчу потврђено у периоду
између почетка XI и краја XIV столећа, и покушати да ра-
светлимо разлоге који су утицали на то да овај светитељ
буде посебно поштован у поменутом граду.

Исавр је био ђакон у време цара Нумеријана
(283–284) у Атини, одакле се, с Василијем и Инокенти-
јем, упутио у Аполонију. Анђео их је одвео до пећине у
којој су се срели с групом хришћана — Феликсом, Пе-
регрином и Ермијом. Потоњи су, поучени Исавровим

проповедањем, поделили земаљска добра сиромашни-
ма. Потказани од ближњих префекту Трипontiју, били
су подвргнути испитивању и осуђени на смрт одсеца-
њем главе. Ђакон Исавр и његови пратиоци бачени су у
ланце и изведени пред сина управника Аполоније, који
је њихову веру ставио на пробу подвргаваши их мучењу
ватром и водом, из којег су они, Божијим провиђењем,
изашли неповређени. Међу бројним сведоцима који су
након тог чуда прихватили хришћанство били су и Руф
и Руфијан, браћа племенитог рода, који су и сами доц-
није страдали мученичком смрћу. Не одрекавши се вере
у Христа, ђакон Исавр и његови пратиоци примили су
венац мучеништва.²

Група мученика са светим Исавром на челу први
пут се помиње у *Менологу Василија II*, где је празник
тих светитеља наведен под 6. јулом.³ У *Синаксару цари-*
градске цркве, међутим, њихов је празник 7. јула, мада
се ту мученици из Аполоније помињу и под 17. јуном.⁴ У
Римском маријирологу празник светог Исавра и његових

* Рад је проистекао из дела једног поглавља докторске
дисертације: D. Preradović, *Bisanzio sull'Adriatico nel IX e X secolo*
— *Topografia sacra / Byzance sur l'Adriatique aux IXe–Xe siècles* —
Topographie sacrée (relatori: prof. Valentino Pace, prof. Catherine Jolivet-
Lévy), Università di Udine, Italia, École pratique des hautes études, France,
одбрањене 28. 5. 2011.

** dubravka.preradovic@gmail.com

¹ О Драчу током средњег века: Ј. Ферлуга, *Драч и драчка*
обласћ пред крај X и ѡочейком XI века, ЗРВИ 8/2 (1964) 117–132; Ј.
Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, in: *Actes du*
XIIe congrès international d'études byzantines II, Belgrade 1964, 82–92;
N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*,
Paris 1972, 49 et passim; A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au*
Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVIe siècle, Thessaloniki 1981;
Ј. Ферлуга, *Драч и ѡегова обласћ од VII до ѡочейка XIII века*, Глас
САНУ, Одељење историјских наука 5 (1986) 65–130; Ј. Ferluga, *Du-*
razzo bizantina e gli Slavi nella Cronaca del prete Diocleate dalla metà
del secolo XI alla metà del XII, in: *Studi albanologici, balcanici, bizantini*
e orientali in onore Giuseppe Valentini, S. J., Firenze 1986, 65–74.

² *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae et codice Sirmondiano*
nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis, ed. H. Delehaye, Bruxelles
1902, cols. 804–805 (даље: *SynaxariumCP*); PG CXVII, cols. 527–528;
Acta Sanctorum Junii, III, Antwerpen 1701, 287–288; G. Luchesi, *Isauro,*
diacono, Basilio, Innocenzo, Felice, Pellegrino ed Ermia, in: *Bibliotheca*
Sanctorum VII, Roma 1966, cols. 946–947; Ј. С. Поповић, *Житија*
свѡих за јули, Београд 1975, 122–123; R. Aubert, *Isaure*, in: *Dictionnaire*
d'histoire et de géographie ecclésiastiques, fs. 150, Paris 1995, col. 131
(даље: DHGE).

³ PG CXVII, cols. 527–528.

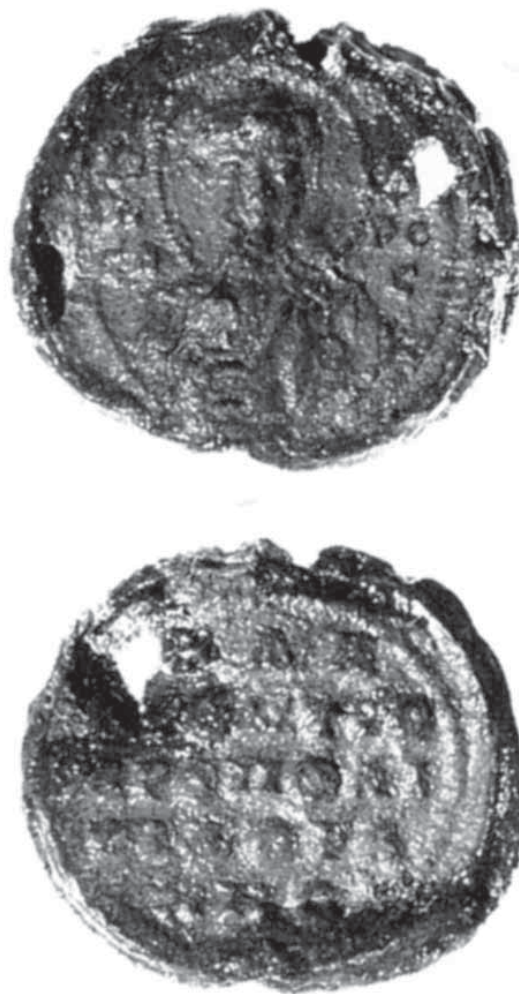
⁴ *SynaxariumCP*, cols. 753, 804–805.

Сл. 1. Свѣѣи Исавр, црква Свѣѣог Леонѣија у Водочи, око 1037 (снимак Народног музеја у Београду)
Fig. 1. St. Isava, church of St. Leontius, Vodoča, around 1037 (photo: National Museum in Belgrade)

састрадалника слави се 17. јуна.⁵ У Пуном месецослову Исѣока, који је архиепископ Сергиј (Спаски) саставио на основу обимне хагиолошке грађе, помен светог Исавра среће се чак три пута.⁶

Од три рукописа у којима се налази помен светог
2 Исавра и његових другова Василија, Инокентија, Фелик-

Сл. 2. Печай драчког мѣтрополиѣа Лаврѣнѣија (према: *Catalogue of Byzantine seals*, ed. J. Nesbitt, N. Oikonomidès)

Fig. 2. Seal of Laurentius, metropolitan of Durres (after: *Catalogue of Byzantine seals*, ed. J. Nesbitt, N. Oikonomidès)

са, Ермије и Перегрѣна (BHG 2208m, BHG 2208mb)⁷ нешто потпунији подаци сачувани су у минеју за месеце од марта до августа који је 1071. године копирао извесни монах Кирил (*Cod. Paris 1614*, fol. 140^{rv}).⁸ У том рукопису сачувана је служба у којој се помињу бројна чуда на гробу светог ђакона у Цариграду. Наведени податак, поред тога што указује на могућност да је реч о аутентичном мученику, односно групи мученика из III столећа, такође упућује на чињеницу да су мошти светог Исавра у непознато време пренете из Аполоније у престоницу царства. Такође, познат је канон у акростику у којем се узвишеним атрибутима прослављају Исавр и његови састрадалници. Ту се говори и о цркви светог ђакона, у којој су чуване његове чудотворне мошти.⁹ На данашњем нивоу знања, међутим, нисмо у могућности да идентификујемо цркву или капелу по-

⁵ *Vetus Martyrologium Romanum*, s. I., 1956, 18 (17. јун).

⁶ Архиепископ Сергий (Спаский), *Полный месяцеслов Востока II*, Москва 1997, 162 (17. јун), 177 (6. јул), 179 (7. јул).

⁷ F. Halkin, *Novum auctarium bibliothecae hagiographicae Graecae*, Bruxelles 1984, 243 (даље: BHG)

⁸ BHG 2208mb; H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale II*, Paris 1888, 107 (аутор погрешно наводи да је у питању минеј за период од марта до јануара); F. Halkin, *Manuscrits grecs de Paris. Inventaire hagiographique*, Bruxelles 1968, 227.

⁹ Текстови службе и канона објављени су фрагментарно: *Acta Sanctorum Junii*, III, 288.

Сл. 3. Печаи драчког митрополиита Констинтина (снимак В. Иванишевића)
Fig. 3. Seal of Constantine, metropolitan of Durres (photo: V. Ivanišević)

свећену том мученику.¹⁰ Осим тога, његове чудотворне мошти не помињу се у записима ходочасника.¹¹

Кардинал Чезаре Баронио (1538–1607) уврстио је групу мученика о којој је реч у *Римски мартироолог*. Зnamenити кардинал је, међутим, у текст кратког мученија (*Passio*) тих светаца унео неколико измена. Име мученика Ермије променио је у Јеремија, а изоставио је Василија. Осим тога, Баронио је написао да се Аполонија, место у којем је страдала група мученика, налази у Македонији, ничим то не поткрепљујући.¹² Претпоставку да је реч о Аполонији која се налази у Македонији прихватили су и каснији приређивачи црквених календара.¹³

На овом месту упутно је упитати се о којој је Аполонији реч, будући да су у античком свету постојала најмање тридесет два града тог имена.¹⁴ Када се има на уму то да су се ђакон Исавр и његови пратиоци упутили из Атине у Аполонију, из истраживања је, због велике удаљености, могуће искључити градове у Мизији, Лидији, Карији, Ликији, Писидији, Сирији, а такође и Аполоније у Палестини, Месопотамији, Асирији, Либији, Египту и на Сицилији, као и оне на Криту, на једном од кикладских острва и на острву у непосредној близини северне обале Битиније, те коначно и Аполонију која се у изворима назива још и *Apollonia Pontica* или *Apollonia Magna* (данашњи Созопол).¹⁵ Тиме је број градова у којима су мученици из Атине могли страдати сведен на девет.

Најближи Атини били су кастел под именом Аполонија у југоисточној Етолији, затим град у Фокиди, источно од Делфа (код Стефана Византинца тај град се, осим под именом *Ἀπολλωνία*, помиње и као *Κυπάρισσος*), и град на североистоку Пелопонеза, данашња Трезена (код Стефана Византинца *Τροιζήν*).¹⁶ Позната је, такође, Аполонија која се налазила на једном од Ехинадских острва, на југозападној обали Акарнаније (средишњи део данашње западне Грчке, дуж обале Јонског мора, западно од Етолије).¹⁷

Када су, међутим, у питању градови тог имена који су се налазили у Македонији, свакако да се на првом месту помишља на добро познати антички град Аполонију, који је, поред Драча, био најзначајнија лука римске провинције Македоније, односно, касније, Новог Епира.¹⁸ Осим наведеног, позната су још три града под именом Аполонија у Македонији, два на полуострву Халкидики и један између ушћа река Стримон и Нестос у Егејско

море.¹⁹ Међу Аполонијама на Халкидики посебну пажњу завређује Аполонија у античком региону Мигдонији (*Apollonia Mygdoniorum*), град кроз који је водила *Via Egnatia*. Ходочасник из Бордоа, који се 333. године враћао из Јерусалима тим путем, помиње Аполонију у Мигдонији, као и град Аполонију у Новом Епиру.²⁰

У складу с наведеним, остаје отворено питање о месту из којег се ширио култ светог Исавра, као и питања о томе којим су путевима и када његове мошти (или део његових моштију) пренете у Цариград.²¹ Свакако најпознатија Аполонија у провинцији Македонији била је она из које је ка престоници полазио јужни крак *Via Egnatia*, што би ишло у прилог претпоставци да је античка Аполонија у близини данашње Валоне заиста била Аполонија код које су Исавр и његови састрадалници примили мученички венац. Мишљења смо, међутим, да из разматрања ипак не би требало искључити друге могућности — градове тог имена у непосредној близини Атине, али ни Аполонију Мигдонијску, која се такође налазила на траси *Via Egnatia*.

Представа ђакона Исавра појављује се готово једновремено у ситној пластици и монументалном сликарству. Прва позната монументална представа светог Исавра јесте она у цркви Светог Леонтија у Водочи,

¹⁰ R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. Tome III. Les églises et les monastères*, Paris 1953.

¹¹ G. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington 1984; P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris 2004².

¹² *Vetus Martyrologium Romanum*, 18 (17. јун).

¹³ Архиепископ Сергей (Спаский), *Полный месяцеслов Востока* II, 177 (6. јул); Поповић, *Житија светих за јули*, 122.

¹⁴ G. Hirschfeld etc, *Apollonia*, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung* II/1, ed. G. Wissowa, Stuttgart 1895, 111–117 (Nos. 1–32).

¹⁵ Hirschfeld etc, *Apollonia* (Nos. 2, 7–8, 13–32).

¹⁶ Hirschfeld, *Apollonia* (Nos. 10–12).

¹⁷ Hirschfeld, *Apollonia* (No. 9).

¹⁸ Hirschfeld, *Apollonia* (No. 1).

¹⁹ Hirschfeld, *Apollonia* (Nos. 3–5).

²⁰ *Itinerarium Hierosolymitanum*, in: *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, ed. G. Parthey, M. Pinder, Berlin 1848, 285 (605.1. *mansion Apollonia*), 286 (608.8. *civitas Apollonia*).

²¹ О кретањима византијских светитеља и њиховим путевима: E. Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, Paris 1993.

Fig. 4. *St. Isauros, church of St. Nicholas, Koločep, the first decades of the twelfth century (after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)*

катедрали струмичких епископа, чији је први слој сликарства настао око 1037. године (сл. 1).²² На местима која одговарају њиховој улози у литургији, у луковима између олтарске апсиде и пастофорија, биле су представљене четири стојеће фигуре ђакона, од којих су очуване две.²³ На западној страни југоисточног лука налази се представа светог Исавра, док је с друге стране, на западној страни североисточног лука, приказан ђакон Евпло. Свети Исавр представљен је као голобрад младић, кратке смеђе косе која му пада преко чела и иза ушију. Одевен је у уобичајен ђаконски орнат, бели стихар са уским ораром пребаченим преко левог рамена и украшеним са два крста.²⁴ У левој руци, покривеној смеђом тканином, ђакон држи цилиндричну дарохранилницу с куполастим поклопцем, украшену бисерима,²⁵ док у десној руци, подигнутој у висину груди, држи мали крст, симбол своје мученичке смрти.²⁶

Готово једновремено лик светог Ђакона појављује се на печату драчког митрополита Лаврентија (DO 55.1.4818).²⁷ Мада је у натпису „Λα[υ]ρεντίο μ(ι)τροπολί-τι Δοράχης“ на реверсу печата реч *Дорахис* хапакс, нема сумње да је у питању печат драчког митрополита, будући да се на аверсу налази лик светог Исавра, светитеља који је био посебно поштован у Драчу и који се појављује на печату још једног драчког прелата. Митрополита Лаврентија могуће је препознати као епископа чије се столовање датује у године између 1026. и 1054.²⁸ Тај митрополит потписао је акте патријаршијског синода (1032–1039), као и декрет о екскомуникацији папских легата цариградског патријарха Михаила Керуларија (1054), где уз његово име стоји и титула синђела.²⁹ Џ. Несбит и Н. Икономидис претпостављају да би се тај Лаврентије могао поистоветити и с неименованим прела-

Сл. 5. Свети Исавр, црква Светиог Јована у Шиловом Селу на Шипану, прве деценије XII века (према Ж. Пековићу)
Fig. 5. St. Isauros, church of St. John, Šilovo selo, Šipán, the first decades of the twelfth century (after: Ž. Peković, Četiri elafitske crkve)

том Драча кога помиње Скилица, ухапшеним због издаје 1031–1032. године.³⁰

На аверсу печата приказана је допојасна фигура Ђакона Исавра, који је означен натписом у две колоне („Θ ἄγιος Ἰσαβρος“). Исавр је приказан као голобрад младић кратке косе, могуће с тонзуром. У левој руци држи дарохранилницу с куполастим поклопцем (сл. 2).

²² М. Јовановић, *О Водочи и Вељуси после конзерваторских радова*, Зборник на Штипскиот народен музеј 1 (1959) 127–129; А. Николовски, Б. Ќорнаков, К. Балабанов, *Споменици на културата во НР Македонија*, Скопје 1961, 108–109; В. Ј. Ѓурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 11, сл. 2; П. Миљковић-Пепек, *Комплексот цркви во Водоча. Дел од проектот за конзервација и реставрација на водочкиот комплекс*, Скопје 1975, 17, сл. 9. т. X; В. Лазарев, *Историја византијског сликарства*, Београд 2004, 101, сл. 343; S. Korunovski, E. Dimitrova, *Macédoine byzantine. Histoire de l'art macédonien du IXe au XIIe siècle*, Paris 2006, 56–58, fig. 36.

²³ О пореклу ђакона и њиховој улози у литургији: Н. Leclercq, *Diacre*, in: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, IV, Paris 1920, cols. 738–746; S. Salaville, G. Nowack, *Le rôle du diacre dans la liturgie orientale. Étude d'histoire et de liturgie*, Paris 1962; Л. Мирковић, *Православна литургијска или наука о богослужењу Православне источне цркве. Други, ђосебини део*, Београд 1982, 118–119.

²⁴ Ο οδελφί ηακονα: J. D. Ștefănescu, *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales III (1935) 455–456; Δ. Ι. Πάλλας, *Μελετήματα λειτουργικά – αρχαιολογικά*, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 24 (1954) 158–184.

²⁵ O атрибутима ђакона: G. Jerphanion, *L'attribut des diacres dans l'art chrétien du Moyen Âge en Orient*, in: *Mélanges à Spyridon Lampros*, Athènes 1935, 403–416; E. C. Schwartz, *The Saint Stephen icon*, in: *Four icons in the Menil collection*, ed. B. Davezac, Houston 1992, 46–55.

²⁶ Крстови у рукама Ђакона карактеристични су за њихове ране представе: L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo: les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975, 90–92, fig. 31–32.

²⁷ *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art I. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, ed. J. Nesbitt, N. Oikonomidès, Washington 1991, cat. № 12.15, 45.

²⁸ O Лаврентију, епископу Драча, в. *Illyrici sacri* VII, ed. D. Farlati, J. Coleti, Venezia 1817, 353–354; R. Janin, *Dyrrachium*, in: DHGE XIV, Paris 1960, col. 1250; *Catalogue of Byzantine seals* I, 45.

²⁹ О титули синђела: V. Grumel, *Titulature de métropolités byzantines. I. Les métropolités syncelles*, Études byzantines 3 (1945) 114.

³⁰ *Catalogue of Byzantine seals*, 45.

Сл. 6. Свети Астије, црква Светих апостола, Пешка патријаршија (снимак Народног музеја у Београду)
Fig. 6. St. Asteios, church of Sts. Apostles, Patriarchate of Peć
(photo: National museum in Belgrade)

Сл. 7. Свети Исавр, црква Светих апостола, Пешка патријаршија (снимак Народног музеја у Београду)
Fig. 7. St. Isauros, church of Sts. Apostles, Patriarchate of Peć
(photo: National museum in Belgrade)

Због којих се разлога свети Исавр нашао на печату драчког митрополита? Како је то већ запажено у литератури, до XI столећа постало је уобичајено да избор светитеља на печату буде одраз посебне наклоности власника печата према одабраној личности. Такође, није била реткост да су власник печата и представљени светитељ носили исто име, као ни то да се на печату прикаже светитељ посебно поштован у одређеном месту. Већина печата на којима се појављују представе ранохришћанских мученика потиче управо из XI века, што се објашњава оживљавањем култова локалних мученика, као и повећаним интересовањем за мученике уопште, како у литератури тако и у уметности.³¹ Да ли је свети Исавр био поштован у Драчу и пре тог времена или је реч о посебном односу који је митрополит Лаврентије имао према овом светитељу? То питање намеће се још више када се има у виду да је у Драчу поштован локални мученик свети Астије, први драчки епископ, и да би се могло очекивати да прелат митрополије изабере за заштитника свог претходника на епископској столици. По свему судећи, култ светог Исавра постојао је у Драчу и пре Лаврентијевог рукоположења за епископа драчке цркве, што је и условило његову појаву на митрополитовом печату.

Осим на печату митрополита Лаврентија, лик светог Исавра појављује се и на печату драчког митрополита Константина — позната су чак три примерка изашла из истог булетиона, међу којима је најбоље очувана була пронађена на локалитету Хисар.³² На аверсу тог печата ђакон Исавр приказан је у стојећем положају, као голобрад младић кратке косе, одевен у стихарион и с ђаконским атрибутима — висећом кадионицом у десној руци и цилиндричном дарохранилицом с куполастим поклопцем у левој руци, прекривеној тканином (сл. 3). Означен је натписом на грчком језику („Ὁ ἅγιος Ἰσαυρος“).

На реверсу печата налази се у пет редова исписан натпис: „Κωνσταντίνου σφράγισμα τοῦ Δυρραχίου“. В. Лоран мишљења је да је тај печат припадао Константину Кавасили, познатом црквеном прелату и потоњем светитељу, који је на катедру драчког митрополита ступио с

места струмичког епископа.³³ Узимајући у обзир време када је Константин Кавасила прешао из Драча на трон Охридске архиепископије, Лоран је сматрао да је поменути печат настао у првим деценијама XIII столећа, прецизније између 1213. и 1235. године.³⁴ Будући да је Кавасила 1220. године, по свему судећи, још био струмички епископ, време настанка печата могуће је свести на године после 1220, а пре 1235. Тиме, међутим, није коначно идентификован митрополит Константин чије се име помиње на реверсу печата, будући да је познат још један митрополит тог имена који је столовао у Драчу крајем XII века, тачније од 1186, и који је потписао акте патријаршијских синода 1191. и 1192. године, а на чијем се печату, поред имена, помиње и породица Апокавк, из које је потицао.³⁵ Други истраживачи који су објавили наведени печат нису се посебно упуштали у покушај препознавања личности чије је име на њему наведено, те тако Г. Закос прихвата Лораново датовање печата у почетак XIII века, док Несбит и Икономидис његов настанак смештају у нешто шири временски оквир, изме-

³¹ J. Cotsonis, *The contribution of Byzantine lead seals to the study of the cult of the saints (sixth–twelfth century)*, *Byzantion* 75 (2005) 412 et passim.

³² V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin. L'Église*, vol. 5/3, Paris 1972, 124–125, № 1777; G. Zakos, *Byzantine Lead Seals II*, Bern 1984, 360, № 774; *Catalogue of Byzantine seals I*, 45–46, № 12.16; В. Иванишевић, *Печат Константинова митрополита Драча из збирке Народног музеја у Лесковцу*, *Лесковачки зборник* 52 (2012) 7–12.

³³ H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, 12; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия I*, София 1924, 211; J. Gouillard, *Cavasilas Constantine*, in: *DHGE XI*, Paris 1949, cols. 13–14; K. G. Pitsakis, *Personae non sunt multiplicandae necessitate. Nouveaux témoignages sur Constantin Kabasilas*, in: *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, ed. L. M. Hoffmann, Wiesbaden 2005, 491–513. О представи Константина Кавасили у средњовековном сликарству: Ц. Грозданов, *О св. Константинову Кавасили и његовим ѱорирејима у светлу нових сазнања*, *ЗРВИ* 44 (2007) 313–324 (са старијом литературом).

³⁴ Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin. L'Église*, vol. 5/3, 125.

³⁵ Познат је и печат овог митрополита: V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin. L'Église*, vol. 5/1, Paris 1963, 562–563, № 738.

Сл. 8. Свѣиѣ Исавр са сасѣрадалницима, црква Свѣиѣог Ђорђа у Сѣаром Нагоричину
Fig. 8. St. Isauros and "socii", church of St. George, Staro Nagoričino

ђу краја XII и почетка XIII столећа, што прихвата и В. Иванишевић.³⁶ Требало би коначно имати на уму и то да је познат још један печат који се, захваљујући натпису, са сигурношћу може приписати Константину Кавасили. На реверсу тог печата, у натпису исписаном у седам редова, поред имена Константина Кавасиле забележено је да је реч о печату епископа Гревенона. На аверсу печата приказана је Богородица Одигитрија.³⁷ Лоран је на основу стилских одлика наведени печат датовао у другу половину XII столећа, у раздобље пре 1186. године. Тај аутор је у време објављивања печата био мишљења да је Константин Кавасила у исто време био митрополит Драча и епископ Гревенона,³⁸ што заправо није могуће; то је и сам Лоран касније увидео, будући да је у доба у које се печат датuje на митрополијском трону Драча био други црквени великодостојник.³⁹ На овом месту пак није нам од помоћи представа светитеља на аверсу печата. Док је ђакон Исавр приказиван искључиво на печатима драчких митрополита, представа Богородице, с друге стране, била је изузетно честа на византијским печатима, па тако и на печатима припадника црквене хијерархије.⁴⁰

О томе да је почетком XIII века свети Исавр посебно поштован у Драчу сведочи и документ из времена када је Драч био под венецијанском управом. Наиме, након што је град 1205. године потпао под венецијанску власт, становници су се обавезали на то да пет пута годишње певају *laudes* венецијанском дужду. Према документу издатом 23. септембра 1210. године, у дуждевој палати на Риалту драчки архиепископ положио је заклетву верности венецијанском дужду Петру Зианију, а том приликом одређено је да се похвалне химне дужду, осим у дане највећих Христових празника, на Ускрс, Божић и Богојављење, певају и на празнике светог Марка, заштитника Венеције, и светог Исавра („in pascha vide licet et natali, in epiphania et in festo b. Marci evangelisti et s. Yssarii“).⁴¹ Венецијански владари преузели су ту праксу из претходног периода, када је у похвалним химнама слављен византијски цар. Познато је, наиме, да су се становници далматинских градова и острва 1000. године, приликом полагања заклетве верности дужду Петру II Орсеолу, обавезали на то да у похвалној химни владару која се певала на дан Васкрсења Господњег помињу венецијанског дужда одмах након византијског цара, будући да је у то време Далмација још била под византијском доминацијом.⁴² То што је наведе-

ним документом одређено да се похвална химна венецијанском дужду, осим на празник светог Марка, пева и на дан светог Исавра указује на углед који је култ тог светитеља имао у Драчу, где је, по свему судећи, слављен као патрон града, попут светог Марка у Венецији.⁴³

На то да је свети Исавр био посебно поштован у Драчу указује и чињеница да је он са светим мучеником Астијем, првим драчким епископом, био патрон катедралног храма Драча. О патронима драчке катедрале сведочи документ издат у Драчу 25. јануара 1383.⁴⁴ Тај документ, којим се уређују односи између драчке општине и дубровачких трговаца, једини је данас познати писани траг у ком су поменути катедрала Драча и њени патрони. Овај податак изненађује будући да је познато да је епископско седиште у Драчу установљено још у ранохришћанском периоду.⁴⁵ Чини се стога сасвим оправданим мишљење да је реч о храму који потиче из ранијег периода, односно из времена византијске владавине градом.⁴⁶ А. Дислер је тај свој став образложио податком о постојању култова патрона драчке катедрале у том граду и током претходног периода.

Свети Астије, који је са Исавром наведен као патрон драчке катедрале, први је познати епископ Драча. Страдао је у I веку, у прогонима хришћана у доба императора Трајана. Најстарији помен епископа Драча налазимо у фрагменту рукописа минеја за јул на грчком језику, који се данас чува у манастиру Светог Саве у Јерусалиму (*cod. 704*). Тај рукопис И. Делее датовао је у IX век, али није искључио ни могућност да је он настао једно столеће раније.⁴⁷ У овом рукопису епископ Астије помиње се у тексту о групи мученика — Перегрину, Лукијану, Есхију, Папији, Сатурнину и Герману.⁴⁸

³⁶ V. n. 32.

³⁷ V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin. L'Église*, vol. 5/2, Paris 1965, 337–338, № 1509.

³⁸ *Ibid.*, 338.

³⁹ Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, vol. 5/3, 125.

⁴⁰ Cotsonis, *The contribution of Byzantine lead seals*, 400–405 et passim.

⁴¹ Документ су први пут делимично објавили Д. Фарлати и Ј. Колети, in: *Illyrici sacri VII*, 359–360; за каснија издања cf. J. Šaфарик, *Acta archivi Veneti spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium II*, Beograd 1862, 560–562, No. 523 (8. IX 1210); L. Thallóczy, K. Jireček, E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, Wien 1913–1918, 44–45, No. 141.

⁴² Ioannes Diaconus, *Istoria Veneticorum*, in: *Cronache*, ed. G. Fedalto, L. A. Berto, Roma–Gorizia 2003, lib. IV, 48. О далматинским и венецијанским похвалним химнама: E. Kantorowicz, *Laudes regiae. A study in liturgical acclamations and medieval ruler worship*, Berkeley — Los Angeles 1946, 147–156.

⁴³ Д. Фарлати и Ј. Колети су сматрали да је посреди грешка и да у документу наместо имена светог Исавра треба да стоји име епископа Цезара, једног од седамдесеторице Христових ученика, за кога су веровали да је био први епископ Драча и кога су, према њиховом мишљењу, Драчани славили као градског патрона. Cf. *Illyrici sacri VII*, 360, n. 8.

⁴⁴ Ј. Радонић, *Дубровачка акѣа и њовеље*, Београд 1934, No. LXV, 115 („Duracci, intra in maiori ecclesia beatorum Ysavri et Astii civitatibus eiusdem“).

⁴⁵ Присуство драчких епископа забележено је на саборима V века. Епископ Драча Еухериос присуствовао је сабору у Ефесу (431), а епископ Лука Халкидонском сабору (451). О епископском седишту Драча v. R. Janin, *Dyrrachium*, in: DHGE XIV, cols. 1248–1252; G. Fedalto, *Problemi di cronotassi e di giurisdizione nei vescovadi del Ducato di Durazzo fino alla dominazione occidentale*, in: *Studi albanologici*, 49–64.

⁴⁶ Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge*, 32.

⁴⁷ H. Delehay, *Un fragment de ménologe trouvé à Jérusalem*, *Analecta Bollandiana* 22 (1903) 408–410 (= idem, *Synaxaires byzantins, ménologes, typica*, London 1977, VI).

⁴⁸ BHG 1481.

Наиме, та група хришћана дошла је из Италије у Драч бежећи пред прогоном императора Трајана. У Драчу су, међутим, они били сведоци страдања епископа Астија, који је након мучења разапет на крст, где је његово тело премазано медом и препуштено уједима оса. Подстакнути Астијевом вером, и сами су објавили да су хришћани и страдали су мученичком смрћу. Њихова тела су, с телом епископа Астија, бачена у Јадранско море. Море је, међутим, њихове земне остатке избацило на обалу, а сахранио их је епископ Александрин.⁴⁹

Прослављање светог Астија први пут се среће у *Менологу Василија II*, где је наведено да је помен тог светитеља 6. јула, истог дана када и помен светог ђакона Исавра.⁵⁰ Епископ Астије помиње се у *Менологу Василија II* и наредног дана, 7. јула, с наведеном групом мученика.⁵¹ У *Синаксару византијске цркве* празник светог Астија је 5. јул.⁵² И ту се Астије помиње у оквиру групе мученика на чијем је челу Перегрин и чији је празник 7. јула,⁵³ када се, према синаксару, прославља и свети Исавр. Исто је тако и с поменом светог у *Римском мартирологу*, према којем се 7. јула прославља Перегрин са састрадалницима и где се у оквиру те групе мученика помиње и епископ драчки Астије.⁵⁴ Различити дани прослављања светог Астија задржани су и касније у православним календарима, по којима се тај светитељ прославља 4. јуна, 5. и/или 6. јула.⁵⁵ Иако нам нису познати литургијски календари драчке цркве, по свему судећи свети епископ Астије и свети ђакон Исавр прослављани су у Драчу истог дана, вероватно 6. јула, како је то назначено у *Менологу Василија II*.⁵⁶ На тај начин, упркос чињеници да њихова житија немају додирних тачака, створен је логичан светитељски пар који су чинили епископ и ђакон, заједно прослављани као патрони главне цркве Драча; слично је учињено и са епископом Хермагором и мучеником Фортунатом, светитељима из Аквилеје — Фортунату је познија традиција доделила улогу архиђакона првог епископа тог севернојадранског црквеног седишта.⁵⁷

О култу светог Астија у Драчу, међутим, осим наведеног податка да је тај светитељ био патрон драчке катедрале, нема других сведочанстава. Е. Брајер изнео је мишљење да је позната капела у драчком амфитеатру била меморија у чијем се средишту налазио култ локалног епископа — светог Астија.⁵⁸ Такво мишљење аутор темељи на аналогiji с капелом петорице мученика из Салоне, али и на претпоставци да се нека реликвија светог чувала на том месту, као и да је Астије можда био представљен на североисточном мозаичком панелу, данас изгубљеном.⁵⁹ Ту претпоставку, чини нам се с правом, одбацили су К. Бовс и Џ. Мичел, који су истакли

Сл. 9. Свети Исавр, црква Светих Јоакима и Ане у Ситуденици (снимак Народног музеја у Београду)

Fig. 9. St. Isavros, church of Sts. Joachim and Anna, Studenica (photo: National museum in Belgrade)

да се постојање култа светог Астија у капели у драчком амфитеатру ничим не може потврдити. Аутори, између осталог, сматрају да би капелу требало посматрати као приватну фунерарну капелу једне породице или више њих, упркос могућности да будућа археолошка истраживања изнесу на светло дана *locus sanctus* у непосредној близини амфитеатра (Брајер је, наиме, претпоставио да би то могла бити плажа у близини тзв. куле Е).⁶⁰

⁴⁹ *Acta Sanctorum Iulii*, III, Antwerpen 1721, 284; *Illyrici sacri* VII, 342–343; PG CXVII, cols. 526–530; *SynaxariumCP*, cols. 797–799; A. Koren, *Asteio (Astio, Aberisto), vescovo di Durazzo, santo, martire*, in: *Biblioteca Sanctorum II*, Roma 1962, 512.

⁵⁰ PG CXVII, cols. 526–527.

⁵¹ PG CXVII, cols. 527–530.

⁵² *SynaxariumCP*, cols. 797–799.

⁵³ *SynaxariumCP*, cols. 805–806.

⁵⁴ *Vetus Martyrologium Romanum*, 8 (7. јул).

⁵⁵ Архиепископ Сергей (Спаский), *Полный месяцеслов Востока II*, 147 (4. јун), 176 (5. јул), 177 (6. јул); Ј. Поповић, *Житија светих за јуни*, Београд 1975, 89 (4. јун); Поповић, *Житија светих за јули*, 113 (6. јул).

⁵⁶ Са изузетком познатог *Пурпурног кодекса* из Берата, знања о рукописима с данашње територије Републике Албаније, а самим тим и из Драча, врло су скромна. За опис двадесет пет рукописа из Берата, данас у Државном архиву у Тирани, в. J. Koder, E. Trapp, *Katalog der griechischen Handschriften im Staatsarchiv zu Tirana*, JÖB 17 (1968) 197–214. Недавно је објављена студија о стању истражености албанских скрипторијума са обимном библиографијом: G. Zanichelli, *Lo stato degli studi e il dibattito critico sugli scriptoria in Albania*, in: *Progetto Durrës. L'indagine sui beni culturali albanesi dell'antichità e del Medioevo: tradizioni di studio a confronto*, ed. M. Bora, S. Santoro, Trieste 2003, 63–92.

⁵⁷ О Хермагори и Фортунату: R. Bratož, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino. Fra Aquileia e Poetovio*, Udine 1999, 41–54, 389–400 et passim.

⁵⁸ A. Bryer, *Saint Asteios and the Amphitheatre Chapel in Dyrrhachion*, in: *Θυμία στη μνήμη της Λαοκρατίας Μπούρα I*, Athens 1994, 41.

⁵⁹ *Ibid.*, 45.

⁶⁰ K. Bowes, J. Mitchell, *The main chapel of the Durrës amphitheater. Decoration and chronology*, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 121/2 (2009) 594.

Сл. 10. Свети Исавр, Црква Светог Димитрија, Бобошево, 1488. (снимак К. Капуциса)

Fig. 10. St. Isaurus, church of St. Demetrius in Boboshevo, 1488 (photo: K. Kaputis)

У Драчу није пронађена ниједна монументална представа светих Исавра и Астија. Осим поменутог приказа светог Исавра у Водочи (око 1037), могуће је идентификовати представу светог Исавра из првих деценија XII stoleћа у околини Дубровника.⁶¹ Наиме, у цркви Светог Николе на острву Колочепу, на северној половини источног зида, приказана је стојећа фигура ђаконa који је у литератури, на основу делимично сачуваног натписа на латинском језику, препознат као свети Мауро.⁶² Као пандан том ђакону, на јужној страни зида приказан је свети архиђакон Стефан. Од фигуре ђаконa на северној страни сачувана је само горња половина. Приказан је као голобрад младић кратке смеђе косе, с крупним бадемастим очима. Одевен је у бео стихар са ораром украшеним везеним крстићима и пребаченим преко левог рамена. У левој руци држао је вероватно дарохранилницу, од које су видљиви само остаци руба поклопца украшеног низом бисера. Око великог окер ореола те личности, оперваженог црвеном траком украшеном низом бисера, сачуван је натпис исписан мајускулом у две колоне (сл. 4). Пажљивим ишчитавањем натпис је могуће реконструисати као S(AN)CTUS IS(A)VROS, уместо као S(AN)CTUS M(A)VROS, како је то раније било предложено.

И. Фисковић датира сликарство цркве Светог Николе на Колочепу у прве деценије XII века,⁶³ за разлику од Ж. Пековића, који је мишљења да су елафитске цркве осликане у другој половини XI stoleћа.⁶⁴ Без сумње, истој групи сликара или чак само једном мајстору могуће је приписати, осим сликарства у цркви Светог Николе на Колочепу, и фреске у цркви Светог Јована у Шиловом Селу на Шипану, као и оне у презвитеријуму дубровачке катедрале. Као и у цркви на Колочепу, и на источном зиду шипанске цркве сачувана је стојећа фигура светог Стефана Првомученика у ђаконском орнату, са цилиндричном, богато украшеном дарохранилницом у левој руци. На супротној страни зида сачувани су само доњи делови фигуре, тачније њена стопала и доњи део одежде, али су приликом археолошких истраживања пронађени

уломци фресака које су се делимично могле реконструисати — на њима се налазио лик светитеља који је, по аналогији с ликом из цркве Светог Николе на Колочепу, препознат као ђакон Мауро (сл. 5).⁶⁵ Штавише, Фисковић је мишљења да је ту приказан свети Мауро, ученик светог Бенедикта, што додатно поткрепљује његову претпоставку да је у питању сликар образован на „италогрчким“ узорима и близак бенедиктинцима, могуће припадник круга сликара који су били активни у јужној Италији.⁶⁶ Међутим, представа светог Маура, ученика светог Бенедикта и опата првог бенедиктинског манастира у Галији (*Saint-Maur de Glanfeuil*),⁶⁷ током средњег века најчешће се среће у минијатурном сликарству, где се он приказује као монах или опат, са опатским штапом као атрибуту и поред светог Бенедикта и/или светог Плацида.⁶⁸ Стога је разложно претпоставити да је и у цркви Светог Јована на острву Шипану био представљен ђакон Исавр, као што је то учињено и у цркви Светог Николе на Колочепу. Представе ђаконa Исавра на Колочепу и вероватно на Шипану потврда су постојања његовог култа у Дубровнику, односно у непосредној градској околини, где је тај култ свакако доспео из Драча, у којем је овај светитељ био посебно поштован.

Свети Исавр и свети Астије приказани су у цркви Светих апостола у Пећкој патријаршији (око 1260), у медаљонима на јужном зиду олтарског травеја (слике 6 и 7).⁶⁹ На том месту сачувана је најстарија позната представа светог Астија. Готово једновремено (1272) свети Астије насликан је у олтару цркве фрањевачког манастира у Рубику, у оквиру Службе архијереја.⁷⁰ У нишама ђаконикона и проскомидије представљени су ђакони које није могуће препознати, али би један од њих, као што то претпоставља Ц. Грозданов, могао бити свети Исавр.⁷¹ У трпезарији Богородичиног манастира у Апологији, у другом значајном фреско-циклусу у Албанији, који се различито датира, у време око 1275. или у време краља Милутина (1282–1321), тачније у период између 1315. и 1320. године, односно у време владавине краља и цара Душана (1331–1355), међу насликаним светите-

⁶¹ На наведену представу светог Исавра пажњу нам је скренуо проф. др Миодраг Марковић, који је ишчитао натпис и идентификовао светитеља. Користимо ову прилику да изразимо захвалност проф. Марковићу на стручној помоћи и колегијалности.

⁶² Ž. Peković, *Četiri elafitske crkve*, Dubrovnik 2008, 32; I. Fisković, *O freskama XI i XII stoljeća u Dubrovniku i okolici*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 33 (2009) 23.

⁶³ Fisković, *O freskama XI i XII stoljeća u Dubrovniku i okolici*, 22.

⁶⁴ Peković, *Četiri elafitske crkve*, 140.

⁶⁵ Пре чишћења фресака И. Фисковић је на овом месту препознао, „по кићеној смеђој кутјици коју један држи на грудима“, свете бесребренике Козму и Дамјана: I. Fisković, *Adriobizantski sloj zidnog slikarstva u južnoj Hrvatskoj*, in: *Starohrvatska spomenička baština. Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ed. M. Jurković, T. Lukšić, Zagreb 1996, 377; Peković, *Četiri elafitske crkve*, 60–61, 80.

⁶⁶ Fisković, *O freskama XI i XII stoljeća u Dubrovniku i okolici*, 25–28.

⁶⁷ О животу, чудима и транслацијама реликвија светог Маура: *Acta Sanctorum Ianuarii I*, Antwerpen 1643, 1038–1062.

⁶⁸ L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien II*, Paris 1958, 932–934.

⁶⁹ B. J. Ђурић, С. Ђирковић, В. Коран, *Пећка њаџирија*, Београд 1990, 55, сл. 17–19.

⁷⁰ За представу светог Астија у Рубику cf. C. Grozdanov, *Saint Astios de Dyrrachion dans la peinture du Moyen âge*, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, ed. X. Μαυροπούλου-Τσιούμη, E. Κυριακούδης, Θεσσαλονίκη 2001, 81, 83–84. За сликарство цркве у Рубику cf. V. Pace, *Mosaici e pittura in Albania (VI–XIV secolo)*, *Stato degli studi e prospettive di ricerca*, in: *Progetto Durrës* (2003), 110–111 (са старијом литературом).

⁷¹ Grozdanov, *Saint Astios de Dyrrachion*, 84.

љима нису препознате фигуре светих Астија и Исавра.⁷² Нажалост, сликарство католикона тог манастира готово је у потпуности уништено, те није могуће знати да ли је ту био представљен свети Исавр, што би се могло очекивати будући да је Аполонија претпостављено место његовог мучеништва. Обојица светитеља уврштена су у програм декорације олтарског простора цркве Богородице Перивлепте у Охриду (око 1294/1295).⁷³ И у цркви Светог Никите код Скопља (после 1321)⁷⁴ свети Астије је насликан је у олтарском простору, на северном зиду протезиса. Тај светитељ приказан је и у Грачаници, међу епископима у североисточној куполи.⁷⁵

За истраживање су од посебног значаја представе те двојице светитеља у цркви Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, будући да су свети Астије и свети Исавр представљени у оквиру Менолога. Астије је приказан у средишњем простору припрате, на њеном јужном зиду, у другој зони испод свода, с другим светитељима који се прослављају 6. јула.⁷⁶ Исавр је насликан такође у припрати, на потрбушју лука између стуба на јужној страни и источног зида, окружен састрадалницима („ὁ ἅγιος Ἰσαυρος κ(αὶ) [ο]ἱ σὺν αὐτοῦ“).⁷⁷ На том месту свети Исавр представљен је само као мученик, без ђаконске одежде и атрибута. Он, као и светитељи који га окружују, носи само крст у десној руци (сл. 8). Као њихов празник ту је означен 7. јул.⁷⁸ Свети Астије и Исавр прослављани су према *Менологу Василија II* 6. јула, што је у Старом Нагоричину прихваћено као празник само за светог драчког епископа. С друге стране, према *Синаксару цариградске цркве*, ђакон Исавр прослављао се 7. јула, а епископ Астије 5. јула, два дана раније, мада се у неким верзијама синаксара они прослављају и 6. јула.⁷⁹ Помен светог Астија 6. јула, а светог Исавра 7. јула, среће се у два месецослова на грчком језику, од којих се један датује у XI–XII, а други у XI век, те се може закључити да је по неком њима сличном предлошку састављен и Менолог у Старом Нагоричину.⁸⁰

Свети Исавр представљен је и у доњем регистру ђаконикона Краљеве цркве у Студеници, с не тако уобичајеним атрибуту — књигом у руци.⁸¹ Приказан је и у медаљону у ђаконикону католикона манастира Хиландара.⁸² Познате су представе тог ђакона и у сликарству поствизантијског периода. Налазимо га у цркви Светог Димитрија у Бобошеву, чије се сликарство датује, према натпису на порталу, у време после 1488. године.⁸³ Свети Исавр насликан је у том храму изнад нише проскомидије, у којој је представљен архиђакон Стефан, а између светих столпника Данила и Симеона. Свети Исавр приказан је на северном зиду капеле Светог Јована Богослова у манастиру Богородице Мавриотисе у Касторији, чије се сликарство датује у 1552. годину.⁸⁴ Такође, на острву Крфу, у Гарици, постоји црква посвећена светом Исавру, чији први помен потиче из 1693. године.⁸⁵

Не изненађује, међутим, то што у Драчу нису сачуване монументалне представе светитеља о којима је реч. Уколико се изузме позната капела у драчком амфитеатру, украшена зидним мозаицима, јединим досад познатим на територији Албаније, споменик чије су датовање и посвета предмет опречних расправа,⁸⁶ сакрални објекти Драча познати су на основу скромних археолошких остатака или пак захваљујући писаним изворима. Француски истраживач Л. Реј први је идентификовао остатке средњовековних цркава у Драчу. Он је 1925. године унутар градских зидина утврдио постојање више грађевина

које је препознао као сакралне објекте из раздобља византијске управе градом. Остаци грађевине у непосредној близини северозападног одбрамбеног зида, према традицији, део су цркве која је била посвећена светом Николи.⁸⁷ Остаци апсиде откривене у северном делу града такође су препознати као део грађевине која се може датovati у време пре XIII века.⁸⁸ У X столеће датовани су остаци црквене грађевине пронађени испод Фатих ца-

⁷² О сликарству цркве и трпезарије Богородичиног манастира у Аполонији cf. H. und H. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia*, Wien 1976; J. J. Yiannias, *The Palaeologan Refectory Program at Apollonia*, in: *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, ed. S. Ćurčić, D. Mouriki, Princeton 1991, 161–186. О различитим претпоставкама у вези с датовањем сликарства у Аполонији: Пасе, *Mosaici e pittura in Albania*, 111–116.

⁷³ Grozdanov, *Saint Astios de Dyrrachion*, 84; М. Марковић, *Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду*, Зограф 35 (2011) 123.

⁷⁴ П. Миљковић-Пепек, *Делојо на зографије Михаило и Еуџиниј*, Скопје 1967, 55; Grozdanov, *Saint Astios de Dyrrachion*, 84–88.

⁷⁵ Б. Тодић, *Грачаница*, Београд 1988, 83, 109; Grozdanov, *Saint Astios de Dyrrachion*, 88.

⁷⁶ П. Мијовић, *Менолог. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, 281; Б. Тодић, *Синаксар Нагоричино*, Београд 1993, 79; Grozdanov, *Saint Astios de Dyrrachion*, 86–87.

⁷⁷ Ц. Грозданов је покушао да идентификује светитеље који окружују ђакона у Старом Нагоричину. Он је у мученицима приказаним са светим Исавром препознао светог Инокентија и свете Руфа и Руфијана. Не можемо се, међутим, у потпуности сложити с тим мишљењем. Као што смо и навели на почетку овог написа, у византијским синаксарима ђакон Исавр слављен је с Василијем и Инокентијем, својим пратиоцима из Атине, и са Аполонијем, Феликсом, Перегрином и Ермијом. Ни на једном месту се, међутим, не наводи изричито да су браћа Руф и Руфијан, саветници из Аполоније, страдали са светим Исавр и његовим пратиоцима. Штавише, њих двојица се у *Менологу Василија II* не помињу и они свакако нису приказани у Старом Нагоричину. На неким иконама из поствизантијског периода свети Исавр приказује се с Василијем и Инокентијем, својим атинским пратиоцима, али будући да је у цркви Светог Ђорђа свети ђакон окружен тројицом састрадалника, мишљења смо да их није могуће индивидуализовати, а такву намеру, верујемо, није имао ни сликар. Cf. Grozdanov, *Saint Astios de Dyrrachion*, 87.

⁷⁸ Мијовић, *Менолог*, сл. 101; Тодић, *Синаксар Нагоричино*, 80; Grozdanov, *Saint Astios de Dyrrachion*, 86–87.

⁷⁹ *Synaxarium CP*, *Synaxaria selecta* (6. јул).

⁸⁰ Архиепископ Сергей (Спасский), *Полный месяцеслов Востока II*, 177 (свети Астије 6. јул), 179 (свети Исавр 7. јул).

⁸¹ Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 130, 232. таб. V.

⁸² Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд, 1998, 352.

⁸³ H. Staneva, R. Rousseva, *The Church of St. Demetrius in Boboshevo. Architecture, Wall paintings, Conservation*, Sofia 2009, 44, 49. О реставрацији и програму живописа цркве Светог Димитрија у Бобошеву cf. X. Staneva, *Реставрација на црквата „Св. Димитър“ в Бобошево*, Проблеми на изкуството 3 (2005) 37–46; К. Минчева, С. Ангелов, *Цркви и манастири от Югозападна България през XV–XVII в.* I, София 2007, 31–34.

⁸⁴ N. Μουτσόπουλος, *Καστοριά. Παναγία Μανριώτισσα*, Αθήνα 1967, 32, т. VII/11, сл. 22.

⁸⁵ Metropolitan Cyprian of Oropos and Fili, *The Holy Martyr Isauros*, s. l., s. d.

⁸⁶ О мозаицима и капели постоји обимна литература. Недавно је В. Паче дао исцрпну библиографију и изнео све постојеће дилеме у вези с датовањем мозаика и идентификацијом фигуре с круном на глави, у царском орнату: Пасе, *Mosaici e pittura in Albania (VI–XIV secolo)*, 96–110. У истом зборнику радова студију о капели у драчком амфитеатру објавила је и Л. Мираж: L. Miraj, *The chapel in the amphitheater of Dyrrachium and its mosaics*, in: *Progetto Durrës* (2003), 245–290. За нове претпоставке у вези с датовањем зидних мозаика, као и за нове идентификације у оквиру зидног сликарства које је очувано у капели, cf. Bowes, Mitchell, *The main chapel of the Durres amphitheater*, 571–597.

⁸⁷ L. Rey, *Fouilles de la Mission française à Apollonie d'Illyrie et à Durazzo (1923–1924)*, Albania 1 (1925) 29.

⁸⁸ Rey, *op. cit.*, 30; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge*, 32.

мије, саграђене 1501. године, када је град пао под отоманску власт.⁸⁹ Последња спроведена археолошка истраживања изнела су на светло дана остатке бар четири црквене грађевине које се датују у време између V и VIII века.⁹⁰ Такође, унутар византијских зидина града откривени су остаци базилике, још необјављени. Базилика се датује у раздобље између IV и VI века, док су гробови којима је окружена датовани у време између VII и XII stoleћа.⁹¹ Поред наведених грађевина чији су остаци идентификовани на терену, историјски извори дају податке о још неким сакралним објектима у самом граду. На основу хрисовуље коју је године 1084. византијски цар Алексије I Комнин издао Венецијанцима познато је да је у близини драчке луке постојала црква посвећена апостолу Андреју.⁹² У Драчу је постојала и црква посвећена светим Теодорима, о којој се још ништа не зна.⁹³ Ниједна од наведених грађевина, међутим, не може се препознати као драчка катедрала, те стога није могуће ни утврдити када су свети Астије и свети Исавр почели заједно да се прослављају у Драчу.

Иако су расположиви подаци скромни, ипак је на основу њих могуће закључити да је култ светог ђакона Исавра био посебно развијен у Драчу, свакако од почетка XI stoleћа, али се посебни разлози који су на то утицали не могу расветлити. Ц. Грозданов је мишљења да су мошти светог Исавра пренете из Аполоније у Драч, али не наводи када се translација реликвија светог ђакона у седиште провинције, односно теме, могла догодити.⁹⁴ Да су честице Исаврових моштију могле бити пренете у Драч из Аполоније, у којој је он страдао, или можда

из престонице, где је, како смо показали, постојао његов гроб, сасвим је могуће, управо зато што се зна да је тај светитељ био један од патрона катедралног храма, чије се освећење није могло обавити без светитељских моштију.⁹⁵ С друге стране, чињеница да се лик светог Исавра појављује на два данас позната печата драчких митрополита, као и то што је било одређено да се на дан тог светитеља певају похвалне химне венецијанском дужду, додатна је потврда изузетног угледа који је култ ђакона Исавра уживао у Драчу.

⁸⁹ A. Meksi, *Dy bazilika mesjetare të panjohura*, Monumentet 13 (1977) 71–74; idem, *Arkitektura e kishave të Shqipërisë: shekujt VII–XV*, Tiranë 2004, 150–151 (резиме на енглеском: *Church architecture in Albania in the 7th–15th centuries*, 256); S. Santoro, A. Monti, *Carta del rischio archeologico della città di Durrës: metodologia di realizzazione e istruzioni per l'uso*, in: *Progetto Durrës. Atti del secondo e del terzo incontro scientifico*, ed. M. Bora, S. Santoro, Trieste 2004, 564; A. Hoti, *Durrës Epidamnus – Dyrrhachion*, Tirana 2006, 35.

⁹⁰ E. Nallbani, *Urban and rural mortuary practices in early medieval Illyricum. Some general considerations*, in: *The material and the ideal. Essays in medieval art and archaeology in honour of Jean-Michel Spieser*, ed. A. Cutler, A. Papaconstantinou, Leiden 2007, 51.

⁹¹ Santoro, Monti, *Carta del rischio archeologico della città di Durrës*, 563.

⁹² Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge*, 32.

⁹³ *Ibid.*, 32.

⁹⁴ Аутор не наводи извор на основу којег је дошао до наведеног закључка. Cf. Grozdanov, *Saint Astios de Dyrrhachion*, 80.

⁹⁵ О освећењу и посвећењу цркве: V. Ruggeri, *Consacrazione e dedicazione di chiesa secondo, il Barberinianus graecus 336*, *Orientalia Christiana Periodica* 54 (1988) 79–118.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

Acta Sanctorum Ianuarii I, Antwerpen 1643.

Acta Sanctorum Iulii II, Antwerpen 1721.

Acta Sanctorum Junii III, Antwerpen 1701.

Архиепископ Сергий (Спасский), *Полный месяцеслов Востока II*, Москва 1876 [Arkhipiskop Sergii (Spasskii), *Polnyi mesiatseslov Vostoka II*, Moskva 1876].

Aubert R., *Isaure*, DHGE, fasc. 150 (1995), col. 131.

Бабић Г., *Краљева црква у Ситуденици*, Београд 1987 (Babić G., *Kraljeva crkva u Studenici*, Beograd 1987).

Bowes K., Mitchell J., *The main chapel of the Durrës amphitheater. Decoration and chronology*, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 121/2 (2009) 571–597.

Bratož R., *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino. Fra Aquileia e Poetovio*, Udine 1999.

Bryer A., *Saint Asteios and the Amphitheatre Chapel in Dyrrhachion*, in: *Θυμίαση στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα I*, Athens 1994, 41–45.

Buschhausen H. und H., *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia*, Wien 1976.

Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art I. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, ed. Nesbitt J., Oikonomides N., Washington 1991.

Delehaye H., *Un fragment de ménologe trouvé à Jérusalem*, *Analecta Bollandiana* 22 (1903) 408–410 (= idem, *Synaxaires byzantins, ménologes, typica*, London 1977, VI).

DACL = *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, ed. F. Cabrol, H. Leclercq, I–XV, Paris 1924–1953.

DHGE = *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, ed. A. Baudrillart et al., Paris 1912–2011.

Ducellier A., *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age: Durazzo et Valona du XIe au XIe siècle*, Thessaloniki 1981.

Ђурић В. Ј., *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974 (Djurić V. J., *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1974).

Ђурић В. Ј., Ђирковић С., Кораћ В., *Пехка њајријаршија*, Београд 1990 (Djurić V. J., Ćirković S., Korać V., *Pečka patrijaršija*, Beograd 1990).

Farlati D., *Illyrici sacri VII*, Venezia 1817.

Fedalto G., *Problemi di cronotassi e di giurisdizione nei vescovadi del Ducato di Durazzo fino alla dominazione occidentale*, in: *Studi albanologici, balcanici, bizantini e orientali in onore Giuseppe Valentini*, S. J., Firenze 1986, 49–64.

Ferluga J., *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, in: *Actes du XIIe congrès international d'études byzantines II*, Belgrade 1964, 82–92.

Ферлуга Ј., *Драч и драчка област пре краја X и почетком XI века*, ЗРВИ 8/2 (1964) 117–132 [Ferluga J., *Drač i dračka oblast pred kraj X i početkom XI veka*, ZRVI 8/2 (1964) 117–132].

Ферлуга Ј., *Драч и његова област од VII до почетка XIII века*, Глас Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука 5 (1986) 65–130 [Ferluga J., *Drač i njegova oblast od VII do početka XIII veka*, Glas Srpske akademije nauka i umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka 5 (1986) 65–130].

Ferluga J., *Durazzo bizantina e gli Slavi nella Cronaca del prete Diocleate dalla metà del secolo XI alla metà del XII*, in: *Studi albanologici, balcanici, bizantini e orientali in onore Giuseppe Valentini*, S. J., Firenze 1986, 65–74.

Fisković I., *Adriobizantski sloj zidnog slikarstva u južnoj Hrvatskoj*, in: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ed. M. Jurković, T. Lukšić, Zagreb 1996.

Fisković I., *O freskama XI i XII stoljeća u Dubrovniku i okolici*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33 (2009) 22–28.

Gelzer H., *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902.

Gouillard J., *Constantin Kavasila*, DHGE XI (1949), Paris 1949, col. 13–14.

Grozdanov C., *Saint Astios de Dyrrhachion dans la peinture du Moyen âge*, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσα, ed. X. Μαυροπούλου-Τσιούμη*, Ε. Κυριακούδης, Θεσσαλονίκη 2001, 80–88 (*Aphierōma stē*

- mnēme tou Sōtērē Kissa, ed. Ch. Maupoulou-Tsioumē, E. Kyriakoudēs, Thessalonikē 2001, 80–88).
- Grumel V., *Titulature de métropolités byzantins. I. Les métropolités syn-celles*, Études byzantines 3 (1945) 114.
- Hadermann-Misguich L., *Kurbino: les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975.
- Halkin F., *Manuscripts grecs de Paris. Inventaire hagiographique*, Bruxelles 1962.
- Halkin F., *Novum Auctarium bibliothecae hagiographicae Graecae*, Bruxelles 1984.
- Hirschfeld G., et al., *Apollonia*, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung* II/1, ed. G. Wissowa, Stuttgart 1895, 111–117 (Nos. 1–32).
- Hoti A., *Durrës Épîdamnos – Dyrrhachion*, Tirana 2006.
- Ioannes Diaconus, *Istoria Veneticorum*, in: *Cronache*, ed. G. Fedalto, L. A. Berto, Roma–Gorizia 2003, lib. IV, 48.
- Itinerarium Hierosolymitanum*, in: *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, ed. G. Parthey, M. Pinder, Berolini 1848, 285–286.
- Иванишевић В., Печаџи Констѣантина мѣтрополиѣ Драча из збирке Народног музеја у Лесковцу, Лесковачки зборник 52 (2012) 7–12 [Ivanišević V., Pečat Konstantina mitropolita Drača iz zbirke Narodnog muzeja u Leskovcu, Leskovacki zbornik 52 (2012) 7–12].
- Јовановић М., О Водочи и Вељуси љосле конзерваторских радова, Зборник на Штипскиот народен музеј 1 (1959) 127–129 [Jovanović M., O Vodoči i Veljusi posle konzervatorskih radova, Zbornik na Štipskiot naroden muzej 1 (1959) 127–129].
- Janin R., *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. Tome III. Les églises et les monastères*, Paris 1953.
- Janin R., *Dyrrachium*, DHGE XIV, Paris 1960, cols. 1248–1252.
- Jerphanion G. de, *L'attribut des diacres dans l'art chrétien du Moyen Âge en Orient*, in: *Mélanges à Spyridon Lampros*, Athènes 1935, 403–416.
- Kantorowicz E., *Laudes regiae. A study in liturgical acclamations and medieval ruler worship*, Berkeley – Los Angeles 1946.
- Koder J., Trapp E., *Katalog der griechischen Handschriften im Staatsarchiv zu Tirana*, JÖB 17 (1968) 197–214.
- Koren A., *Asteio (Astio, Aberisto), vescovo di Durazzo, santo, martire*, in: *Biblioteca Sanctorum* II, Roma 1962, 512.
- Korunovski S., Dimitrova E., *Macédoine byzantine. Histoire de l'art macédonien du IXe au XIVe siècle*, Paris 2006.
- Laurent V., *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin. L'Église*, vol. 5/1–3, Paris 1963–1972.
- Лазарев В., Историја византијског сликарства, Београд 2004 (Lazarov V., *Istorija vizantijskog slikarstva*, Beograd 2004).
- Leclercq H., *Diacre*, DACL IV (1920), cols. 738–746.
- Luchesi G., *Isauro, diacono, Basilio, Innocenzo, Felice, Pellegrino ed Ermita*, in: *Biblioteca Sanctorum* VII, Roma 1966, cols. 946–947.
- Majeska G., *Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, Washington 1984.
- Malamut E., *Sur la route des saints byzantins*, Paris 1993.
- Maraval P., *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris 2004².
- Марковић М., Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлејте у Охриду, Зограф 35 (2011) 119–143 [M. Marković, *Ikonoграфски program najstarijeg živopisa crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu*, Zograf 35 (2011) 119–143].
- Meksi A., *Dy bazilika mesjetare të panjohura*, Monumentet 13 (1977) 71–74.
- Meksi A., *Arkitektura e kishave të Shqipërisë: shekujt VII–XV*, Tiranë 2004.
- Мијовић П., Менолог. Историјско-уметничка истраживања, Београд 1973 (Mijović P., *Menolog. Istorijsko-umetnička istraživanja*, Beograd 1973).
- Миљковић-Пепек П., Дело на зографите Михаило и Еутихиј, Скопје 1967 (Miljković-Peppek P., *Deloto na zografite Mihailo i Eutihij*, Skopje 1967).
- Миљковић-Пепек П., Комплексот цркви во Водоча. Дел од проектот за конзервација и реставрација на водочкиот комплекс, Скопје 1975 (Miljković-Peppek P., *Kompleksot crkvi vo Vodoča. Del od projektot za konzervacija i restavracija na vodočkiot kompleks*, Skopje 1975).
- Минчева К., Ангелов С., Църкви и манастири от Югозападна България през XV–XVII в. I, София 2007 (Mincheva K., Angelov S., *Tsirkvi i manastiri ot jugozapadna Bŭlgariia prez XV–XVII v. I*, Sofia 2007).
- Miraj L., *The chapel in the amphitheater of Dyrrachium and its mosaics*, in: *Progetto Durrës. L'indagine sui beni culturali albanesi dell'antichità e del Medioevo: tradizioni di studio a confronto*, ed. M. Bora, S. Santoro, Trieste 2003, 245–290.
- Мирковић Л., Православна литургија или наука о богослужењу Православне источног цркве. Други, посебни део, Београд 1982 (Mirkočić L., *Pravoslavna liturgika ili nauka o bogoslužjenju Pravoslavne istočne crkve. Drugi, posebni deo*, Beograd 1982).
- Μουτσόπουλος Ν., *Καστοριά. Παναγία Μαυριώτισσα*, Αθήνα 1967 (Moutsópoulos N., *Kastoria. Panagia Mauriōtissa*, Athēna 1967).
- Nallbani E., *Urban and rural mortuary practices in early medieval Illyricum. Some general considerations*, in: *The material and the ideal. Essays in medieval art and archaeology in honour of Jean-Michel Spieser*, ed. A. Cutler, A. Papaconstantinou, Leiden 2007, 47–61.
- Николовски А., Корнаков Б., Балабанов К., Споменици на културата во НР Македонија, Скопје 1961 (Nikolovski A., Kornakov B., Balabanov K., *Spomenici na kulturata vo NR Makedonija*, Skopje 1961).
- Oikonomidēs N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.
- Omout H., *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale* II, Paris 1888.
- Pace V., *Mosaici e pittura in Albania (VI–XIV secolo). Stato degli studi e prospettive di ricerca*, in: *Progetto Durrës. L'indagine sui beni culturali albanesi dell'antichità e del Medioevo: tradizioni di studio a confronto*, ed. M. Bora, S. Santoro, Trieste 2003, 110–111.
- Πάλλας Δ. Ι., Μελετήματα λειτουργικά – αρχαιολογικά, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 24 (1954) 158–184 [Pallas D. I., *Meletēmata leitourgika – archaiologika*, Epetēris Hetaireias Vyzantinōn Spoudōn 24 (1954) 158–184].
- Peković Ž., *Četiri elafitske crkve*, Dubrovnik 2008.
- PG = *Patrologia Graeca*, ed. J. P. Migne, vols. 1–161, Paris 1857–1866.
- Pitsakis K. G., *Personae non sunt multiplicandae necessitate. Nouveaux témoignages sur Constantin Kabasilas*, in: *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, ed. L. M. Hoffmann, Wiesbaden 2005, 491–513.
- Поповић Ј. С., Жиџија свѣтѣих за јули, Београд 1975 (Popović J. S., *Žitija svetih za juli*, Beograd 1975).
- Поповић Ј. С., Жиџија свѣтѣих за јуни, Београд 1975 (Popović J. S., *Žitija svetih za juni*, Beograd 1975).
- Радонић Ј., Дубровачка акѣа и љовѣље, Београд 1934 (Radonić J., *Dubrovačka akta i povelje*, Beograd 1934).
- Réau L., *Iconographie de l'art chrétien* II, Paris 1958.
- Rey L., *Fouilles de la Mission française à Apollonie d'Illyrie et à Durazzo (1923–1924)*, Albania 1 (1925) 29–30.
- Ruggeri V., *Consacrazione e dedizione di chiesa secondo, il Barberianus grecus 336*, *Orientalia christiana periodica* 54 (1988) 79–118.
- Salaville S., Nowack G., *Le rôle du diacre dans la liturgie orientale*, Paris 1962.
- Santoro S., Monti A., *Carta del rischio archeologico della città di Durrës: metodologia di realizzazione e istruzioni per l'uso*, in: *Progetto Durrës. Atti del secondo e del terzo incontro scientifico*, ed. M. Bora, S. Santoro, Trieste 2004, 563–564.
- Schwartz E. C., *The Saint Stephen Icon*, in: *Four Icons in the Menil Collection*, ed. B. Davezac, Houston 1992.
- Снегаров И., Историја на Охридската архиепископија I, София 1924 (repr. 1995) [Snegarov I., *Istoriia na Okhridskata arhiepiskopiia* I, Sofia 1924 (repr. 1995)].
- Станева Хр., Реставрација на църквата „Св. Димитър“ в Бобошево, Проблеми на изкуството 3 (2005) 37–46 [Staneva Hr., *Restavratsiia na tsirkvata „Sv. Dimitŭr“ v Boboshevo*, Problemi na izkustvoto 3 (2005) 37–46].
- Staneva H., Rousseva R., *The Church of St. Demetrius in Boboshevo, Architecture, Wall paintings, Conservation*, Sofia 2009.
- Ștefănescu J. D., *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales* III (1935) 455–456.
- Synaxarium CP = Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi*, ed. H. Delehay, Bruxelles 1902.
- Šafarik J., *Acta archivi Veneti spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium* II, Beograd 1862.
- Thallóczy L., Jireček K., Sufflay E., *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Collegerunt et digesserunt dr Ludovicus de Thallóczy, dr Constantinus Jireček et dr Emilianus de Sufflay* I, Wien 1913–1918.
- Тодић Б., Грачаница. Сликарство, Београд–Приштина 1988 (Todić B., *Gračanica. Slikarstvo*, Beograd–Priština 1988).
- Тодић Б., Сѣпаро Нагоричино, Београд 1993 (Todić B., *Staro Nagoričino*, Beograd 1993).
- Тодић Б., Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998 (Todić B., *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998).
- Vetus Martyrologium Romanum*, s. I., 1956.
- Zakos G., *Byzantine Lead Seals* II, Bern 1984.
- Zanichelli G. Z., *Lo stato degli studi e il dibattito critico sugli scriptoria in Albania*, in: *Progetto Durrës. L'indagine sui beni culturali albanesi dell'antichità e del Medioevo: tradizioni di studio a confronto*, ed. M. Bora, S. Santoro, Trieste 2003, 63–92.

Cult of the St. Isauros in Durres

Dubravka Preradović

Despite the importance the city of Durres had throughout the Middle Ages, under Byzantine rule and later, during the Norman and Venetian domination, information about the saints who were venerated in this city and about the sacral buildings of Durres is still scarce. This paper discusses the sources that provide information about the cult of the holy martyr Isauros, whose presence in this city was confirmed in the period from the start of the eleventh to the end of the fourteenth century, and the reasons that led to this saint being particularly venerated in this city.

Isauros was the deacon in Athens at the time of the emperor Numerian (283–284 A.D.), from where he went to Apollonia, together with Basil and Innocentius, where he received the wreath of martyrdom with those who accompanied him. The group of martyrs, headed by St. Isauros, is celebrated on July 6 in the *Menologion of Basil II*, i.e. on July 7 in the *Synaxarium of Constantinople*. Cardinal Cesare Baronio (1538–1607), listed this group of martyrs in the *Roman Martyrologue*, according to which they are celebrated on June 17. Moreover, Baronio stated that Apollonia, the place where this group of martyrs perished, is located in Macedonia, which subsequent compilers of church calendars have accepted.

In the manuscript of the menaion for the months March to August, from 1071 (*Cod. Paris 1614*, fol. 140^v), are preserved the *akolouthia* and canon written in the acrostic, which mention numerous miracles that took place at the grave of this holy deacon, in the church dedicated to him in Constantinople. However, this church, or chapel, has not been identified.

The earliest known monumental representation of St. Isauros is the one in the Church of St. Leontius in Vodoča, the cathedral of the bishops of Strumica (1037). Almost simultaneously, the image of the holy deacon appeared on the seal of Laurentius, the metropolitan of Durres, who can be identified with the bishop whose tenure is dated in the years between 1026 and 1054. By all accounts, the cult of St. Isauros was present in Durres before the time when Laurentius was consecrated as bishop of the church of Durres, which is the reason why Isauros appears on the metropolitan's seal. Besides the seal of Metropolitan Laurentius, St. Isauros also appeared on the seal of Constantine, the metropolitan of Durres, possibly Constantine Kabasilas, of which three specimens are known that came from the same *boulloterion*, the best preserved bulla of which was discovered on the archaeological site of Hissar. This seal is dated to the period between the end of the twelfth and the start of the thirteenth century.

The proof of the particular respect St. Isauros enjoyed in Durres at the start of the thirteenth century is a document from the period when Durres was under Venetian control. According to the document, issued in 1210 in the Rialto Palace, the population of Durres vowed to sing "laudes" five times a year for the Venetian doge, on the days of the most important Christological feasts and on the feast days of St. Mark and St.

was for the hymn of praise to be sung for the doge of Venice also on the day of St. Isauros shows that he was probably celebrated as the patron of the city, like St. Mark in Venice.

St. Isauros, together with the St. martyr Astius, the first bishop of Durres, was the patron of the Durres cathedral, testimony of which is a document from 1383. Despite the fact that the Lives of these two saints are not connected, and that a logical pair of saints was created – a bishop and a deacon – who were celebrated jointly as the patrons of the main church in Durres, it is not possible to determine at which moment the joint celebration of St. Isauros and St. Astius began in Durres. Although the earliest written data about the Durres cathedral originates from the late medieval period, it is reasonable to assume that this would be a church from an earlier period, i.e. from the period of Byzantine domination over this city. However, this building has not been identified, which is not surprising, considering that, with the exception of the known chapel in the amphitheatre, the sacral buildings of Durres are known on the basis of the modest archaeological remains or thanks to written sources.

Not a single monumental representation of these two saints has been found in Durres. Except in Vodoča (around 1037), St. Isauros was depicted in the Church of St. Nicholas on the island of Koločep in the first decades of the twelfth century and, possibly, in the Church of St. John in Šilovo Selo on the island of Šipan. St. Isauros and St. Astius are depicted in medallions on the southern wall of the altar bay of the Church of the Holy Apostles in the Patriarchate of Peć (around 1260). Both saints are included in the decorative programme of the altar area of the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid (around 1294/1295). In the Church of St. George in Staro Nagoričino, St. Astius and St. Isauros are represented within the Menologion. St. Isauros is also depicted in the lower register of the diakonikon of the King's Church in Studenica, with not such a common attribute – a book in his hand. He is also presented in the medallion in the vestiary of the katholikon of the monastery of Hilandar. The images of this deacon are also known in the painting of the post-Byzantine period, in the Church of St. Demetrius in Boboševo (after 1488), and in the Chapel of St. John the Theologian in the Church of Panagia Mauriotissa in Kastoria (1537–1552).

Although the data is modest, it is still possible to conclude that the cult of the holy deacon Isauros was particularly cultivated in Durres, certainly from the start of the eleventh century. Considering that St. Isauros was the co-patron of the cathedral church, it is also possible that particles of the remains of the saint deacon were brought to Durres at one point from Apollonia, where he perished or, perhaps, from the capital, where his tomb was located. Moreover, the fact that the image of St. Isauros can be seen today on the two well-known seals of the metropolitans of Durres, and that it was ordered that hymns of praise for the doge of Venice were to be sung on the day of this saint, represent additional confirmation of the exceptional status the cult of St. Isauros had in Durres.